

Bespreking van Berding, J. (2021). *De werelden van Hannah Arendt. Lange lijnen in leven en werk*. Soest: Boekscout, door Eric Bolle, in: *Filosofie-Tijdschrift*, jg. 31, nr 5, september-oktober 2021, aflevering 183, p. 56-57.

Boekbesprekingen

Doel (deels) behaald

Basisboek Filosofie probeert om verwondering tot leven te wekken en om die verwondering in leven te houden. In het geval van de beginnende filosoof lijkt dat aardig te lukken. Met levendige voorbeelden illustreert Faure de meest complexe thema's. Hoewel de gebruikte voorbeelden vaak beginnen met een uitnodiging om mee te denken, valt toch te betwijfelen of de lezer van *Basisboek Filosofie* voldoende uitgedaagd wordt om zich zélf te verwonderen, om zélf tot denken te komen. Wat rest is een hele heldere, goede inleiding in de westerse filosofie. Of de wat meer gevorderde filosoof daar genoeg aan heeft om de verwondering 'in leven te houden', vraag ik me af.

Vincent van Hak

Gerbert Faure, *Basisboek Filosofie*. Groningen: Uitgeverij kleine Uil, 2021, ISBN 9789493170469, € 30,-

De waardigheid van het politieke handelen

Joop Berding heeft een instructief overzichtswerk over Hannah Arendt geschreven. Het biedt de lezer een handzame inleiding in haar werk en het biedt houvast aan mensen die willen begrijpen wat er in onze tijd aan de hand is. Gewoonlijk wil men dat filosofie bijdraagt aan het concrete handelen en dat zij uitmondt in een politieke visie of in nieuw beleid. Ook verwacht men van haar ondersteuning in de ontwikkeling van leiderschap en een beter bestuur. Filosofie moet de waardigheid van het politieke handelen onderbouwen.

Welnu, Berding laat mooi zien dat Arendt zich in al die taken goed kan vinden, maar dat zij een scherp onderscheid aanbrengt tussen filosofie en politieke theorie. Arendt ziet zichzelf niet als filosoof maar als politiek theoreticus. Zij vreest het verlies van openbaarheid en richt haar aandacht op het politieke handelen op basis waarvan wij de wereld bewonen. Handelen kan alleen als lid van de gemeenschap, het is iets tussen mensen die rekening houden met hun pluraliteit.

Het nationaalsocialisme is voor haar de vijand omdat het pluriformiteit afwijst en de aarde niet met anderen wil delen. Berding citeert Arendts veroordeling van Eichmann: "De politiek is geen kinderkamer en 'gehoorzaamheid' betekent gewoon instemming en ondersteuning, in 'uw' geval aan een politiek waarin de wil tot uitdrukking kwam, de aarde niet met het Joodse volk en een reeks andere bevolkingsgroepen te delen, alsof u en uw superieuren het recht hadden te beslissen wie de aarde bewonen mag en wie niet. Van geen lid van het menselijk geslacht kan de bereidheid worden verlangd de aarde te bewonen tezamen met hen die zulks willen en die wil in daden omzetten. Dit, en alleen dit, is de reden waarom u sterven moet" (211).

Eichmann representeert de banaliteit van het kwaad en de gedachteloosheid waarmee het tot uitvoering wordt gebracht. Net zoals haar vriend Hermann Broch ziet zij dat onze tijd wordt bevolkt door slaapwandelaars voor wie succes het enige is dat telt. Net zoals Broch ziet zij het nihilisme aan het werk, alleen noemt zij het niet zo. Wij zijn ontheemd en ontworteld, zonder ankers, en hebben weinig om op terug te vallen. Religie, traditie en gezag hebben hun betekenis verloren. Maar terwijl Broch vindt dat wij niet kunnen leven zonder Platoonse idee, vindt Arendt dat wij van het leven moeten houden en steeds opnieuw moeten beginnen. Het gaat niet zonder elkaar en er moet krachtig worden opgetreden tegen al die vormen van psychologisering die doen alsof politiek een talkshow is waar men over gevoelens praat, terwijl het er juist om gaat in de openbaarheid te treden, initiatieven te nemen en te verschijnen zoals je wenst te zijn. Het sociale mag het politieke niet verdringen want dan nemen de mensen die niets weten en niets kunnen de macht over. (141)

Berding zet Arendts denken helder uiteen en rekt op een lezer die zelf haar denken op zijn eigen situatie toepast. Naast puntige samenvattingen en doorwerkingen van karakteristieke thema's gaat hij in op de reacties op Arendts werk en belicht hij uitvoerig de achtergrond ervan. Dat geldt met name voor het hoofdstuk over Eichmann in Jeruzalem, maar het geldt ook voor de overige hoofdstukken. Ook de critici en tegenstanders van Arendt komen aan het woord, al moet ik zeggen dat ik die weinig overtuigend vind. Als je Berding al op een omissie zou willen wijzen, dan zou je kunnen zeggen dat hij verzuimt de immense invloed van Arendt op Giorgio Agamben en diens *Homo Sacer* te vermelden. Al met al heeft Berding met veel elan een boek geschreven waaruit blijkt dat Arendt heel goed onze beperkingen ziet

Boekbesprekingen

maar ons toch aanspoort met veel frisheid door te gaan en de waardigheid van het politieke handelen in ere te houden.

Ongeveer tegelijkertijd met Berdings boek is een nieuwe of beter herziene vertaling verschenen van Arendts *Het leven van de geest*, ditmaal met drie delen in één band, een wereldprimeur. Arendt onderzoekt hier of denken helpt tegen gedachteloosheid en of het daarmee tegenwicht kan bieden tegen het kwaad in de wereld.

Kennen is gericht op waarheid, denken op betekenis. Arendt is zich terdege bewust van het subversieve karakter van het denken. Wie wil weten wat dingen betekenen, loopt het risico zichzelf en de samenleving te ontwrichten. Socrates is daarvan het beroemdste voorbeeld. Er kleeft volgens Arendt iets wezenlijk nihilistisch aan het denken. Het begeeft zich buiten de orde. Nihilisme is voor haar dus niet zoals voor Broch een historische fase of episode, maar het zetelt in het hart van het denken zelf voor zover het conventies doorbreekt. Het is niet zo dat denken wezenlijk nihilistisch is, maar het denken kan niet plaats vinden zonder nihilistische component:

Wat we veelal 'nihilisme' noemen – en graag historisch dateren, politiek afkeuren en toeschrijven aan denkers die het aandurfd en zogezegd 'gevaarlijke gedachten' te denken – is in werkelijkheid een gevaar dat inherent is aan de denkactiviteit zelf. Er zijn geen gevaarlijke gedachten; het denken is zelf gevaarlijk, maar zijn product is niet het nihilisme. Nihilisme is alleen maar de andere kant van conventionalisme; zijn credo bestaat uit negaties van de gangbare zogenaamd positieve waarden, waaraan het zelf gebonden blijft. (232)

Denken is misschien gevaarlijk, maar het helpt wel tegen het kwaad. Geen kwaad zonder onnadenkendheid. Dat valt bijna automatisch af te leiden uit het begrip filosofie. Filosofie is per definitie liefde voor wijsheid. Maar die wijsheid, die heeft niemand. Liefde is juist liefde voor wat je niet hebt. Het verlangen is gebaseerd op een gemis. Het denken is gericht op dingen om van te houden. Daarvan zijn lelijkheid en kwaad uitgesloten. Filosofen zijn niet in staat tot het kwaad. Zo vat Arendt Socrates samen.

In het denken als activiteit zit dus per definitie iets dat mensen ervan weerhoudt kwaad te doen. Wie niet denkt leeft als een slaapwandelaar en leeft niet ten volle. Den-

ken mag dan een eenzame ervaring zijn en niet altijd politiek relevant, het is er toe in staat catastrofes te voorkomen al was het maar voor de denkende eenling.

Filosofie hoeft niet uit te monden in politiek, maar wil men het politieke domein als plaats voor mensen in hun pluriformiteit gestalte geven, dan moet men minstens open staan voor de spanning tussen het filosofische denken en het politieke handelen. Je hoort weleens dat de voornaamste filosofen van de twintigste eeuw vrouwen zijn geweest. Behalve de naam van Hannah Arendt hoor je dan vaak die van Simone Weil en María Zambrano. Feit is dat deze drie vrouwen meer dan hun mannelijke collega's die spanning hebben laten oplopen. Daar kunnen wij veel van leren. Het is precies wat we nodig hebben nu zelfvoldaanheid meer en meer het politieke debat verstikt en de politieke dimensie tot verdwijnen brengt.

Eric Bolle

Joop Berding, *De werelden van Hannah Arendt. Lange lijnen in leven en werk*. Soest: Uitgeverij Boekscout, 2021, ISBN 9789464315967, €23,50

Hannah Arendt, *Het leven van de geest*, vertaald door Dirk de Schutter en Remi Peeters. Utrecht: Uitgeverij Ten Have, 2021, ISBN 9789025909444, €49,99

De eerste editie van Paulus

Als kind moet ik talloze malen gedeelten uit de brieven van Paulus hebben gehoord. De zogeheten 'tweede lezing' van iedere eucharistieviering was immers vrijwel altijd genomen uit zijn brieven. Het ging langs me af als water langs een eend. Tijdens mijn studie kwam ik pas echt in aanraking met de theologie van Paulus. Lucas Grollenberg maakte, door zijn boekje *Die moeilijke Paulus* (Grollenberg, 1977), dat ik zelfs sympathie voor deze 'apostel van de heidenen' ging opvatten. Het werke zorgde er ook voor dat ik kritischer naar zijn teksten leerde kijken. Met een filologenbril op moest je wel stellen dat niet alle brieven die aan hem werden toegeschreven van zijn hand konden zijn. Het belang van Paulus voor de theologie werd me gaandeweg ook steeds duidelijker. Was het eigenlijk wel mogelijk om zonder de prediking van Paulus de Godgeleerdheid van Augustinus,

57